

सामाजिक संस्थेच्या परिवर्तनास जबाबदार घटक: शहरीकरण, औद्योगिकरण, जागतिकीकरण आणि माहिती तंत्रज्ञान

लिंबाळकर मोतीराम विश्वनाथ

पीएच.डी. संशोधक विद्यार्थी

घोषवारा :

सामाजिक संस्थांच्या संरचनेत आणि क्रियापद्धतीत परिवर्तन हे आधुनिक जगाच्या वेगवान आणि सतत बदलणाऱ्या संदर्भात अत्यंत महत्वाचे ठरले आहे. या परिवर्तनासाठी जबाबदार अनेक घटक आहेत, परंतु शहरीकरण, औद्योगिकीकरण, जागतिकीकरण आणि माहिती तंत्रज्ञानाने विशेष भूमिका बजावली आहे. हा संशोधन पेपर या घटकांच्या सखोल विश्लेषणावर आधारित आहे. शहरीकरणामुळे ग्रामीण क्षेत्रांमधून शहरे आणि महानगरांकडे होणारी लोकसंख्येची वाढती स्थलांतर प्रक्रिया, आर्थिक आणि सामाजिक पायाभूत सुविधांमधील बदल आणि शहरी जीवनशैलीतील विविधता यांचा अभ्यास केला जाईल. त्याचप्रमाणे, औद्योगिकीकरणामुळे उद्भवलेले आर्थिक विकासाचे नवे पॅटर्न, कामगारांचे वर्गीकरण आणि सामाजिक संबंध यातील बदल हेदेखील चर्चिते जातील. जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेमुळे निर्माण झालेल्या आर्थिक, सांस्कृतिक आणि राजकीय समन्वयाच्या नवीन रूपांचा, तसेच त्यांच्यामुळे सामाजिक संस्थांवर झालेल्या परिणामांचा आढावा घेण्यात येईल. शेवटी, माहिती तंत्रज्ञानाच्या क्षेत्रातील प्रगतिने मानवाच्या संवाद साधण्याच्या, शिक्षण घेण्याच्या आणि काम करण्याच्या पद्धती कशा बदलल्या आहेत, या बाबींचा गहन अभ्यास केला जाईल. या संशोधनातून शहरीकरण, औद्योगिकीकरण, जागतिकीकरण आणि माहिती तंत्रज्ञान या प्रमुख घटकांनी सामाजिक संस्थांच्या परिवर्तनाला कसे चालना दिली आहे आणि त्याचे दूरगामी परिणाम काय आहेत, याचे सखोल विश्लेषण केले जाईल. हे विश्लेषण आम्हाला सामाजिक संस्थांच्या भविष्यातील स्वरूपाचा अंदाज घेण्यास मदत करेल.

कूट शब्द :

शहरीकरण, जागतिकीकरण, औद्योगिकीकरण, सामाजिक संस्था, परिवर्तन

प्रस्तावना

परिवर्तन हा निसर्गाचा नियम आहे. निसर्गाच्या संदर्भात परिवर्तन किंवा बदल हा शब्द नेहमी वापरला जातो. निसर्गाप्रमाणे परिवर्तन हे मानवी समाजाचे देखील महत्त्वपूर्ण लक्षण आहे. अगदी प्रारंभीच्या साध्य समाजापासून आजच्या प्रगत आधुनिक समाजापर्यंतच्या समाजामध्ये सातत्याने परिवर्तन घडवून आले आहे. मानवी समाज पुर्णपणे कधीही स्थिर असत नाही. मनुष्य जसा समाजशील प्राणी आहे. तसा तो परिवर्तनशील प्राणी आहे. सामाजिक संस्था, लहान-मोठे समूह, दर्जा, भूमिका आणि जिवनपध्दती अशा समाजाच्या घटकामध्ये बदल होतात. सामाजिक संस्थांच्या परिवर्तनास जागतिकीकरण, शहरीकरण, औद्योगिकीकरण आणि माहिती तंत्रज्ञान हे चार महत्वाचे घटक महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावतात. यांचा प्रत्येकच सामाजिक संस्थांवर प्रभाव दिसून येतो.

या संशोधन पेपर मध्ये सामाजिक संस्थेच्या परिवर्तनास जबाबदार घटक व सामाजिक संस्थांचे कार्य आणि स्वरूप हे वेगवेगळ्या घटकांवर अवलंबून असते. आधुनिक काळात शहरीकरण, औद्योगिकीकरण, जागतिकीकरण आणि माहिती तंत्रज्ञान या घटकांनी सामाजिक संस्थांच्या कार्यपद्धतींमध्ये महत्त्वपूर्ण बदल घडवून आणले आहेत. यामुळे समाजातील क्रियाकलाप, मूल्ये, समज आणि सत्तासंबंध यामध्ये एक नवा दृष्टिकोन निर्माण झाला आहे. हे घटक एकत्र करून सामाजिक परिवर्तनाच्या प्रक्रियेस कसे प्रभावीत करतात हे या शोधपत्रात तपासले जाईल.

संशोधनाची उद्दिष्टे :

1. शहरीकरण व औद्योगिकीकरणामुळे सामाजिक संस्थेवर होणारे परिणाम अभ्यासणे.
2. जागतिकीकरण आणि माहिती तंत्रज्ञान यांच्यामुळे सामाजिक संस्थेवर परिवर्तन तपासणे.

शहरीकरणाची भूमिका :

शहरीकरण म्हणजे ग्रामीण भागातून लोकसंख्येचा शहरांकडे वळणे. यामुळे निम्नलिखित प्रभाव देखील

दिसून येतात: शहरीकरणाचा सामाजिक संस्थामध्ये होणारे परिवर्तन हे एक महत्वाचे विषय आहे. शहरीकरणामुळे समाजात अनेक परिवर्तन होतात, जसे की:

1. **सामाजिक संरचनेमध्ये बदल** : शहरीकरणामुळे ग्रामीण समाजातील लोक शहरात स्थायिक होतात, ज्यामुळे सामाजिक संरचनेमध्ये बदल होतो. लोकांचे जीवनशैली, उपजीविका आणि समाजातील स्थान बदलते. संस्थांचे कार्यपद्धतीत सुसंगतता साधण्यास प्रवृत्त करते. शहरी समाजात विविध गटांचे सहजीवन, शिक्षण, आरोग्य सेवा इत्यादींमध्ये बदल होतो. यामुळे सामाजिक संस्थांना नवीन सामाजिक प्रश्नांना सामोरे जावे लागते.
2. **कुटुंब संरचनेमध्ये बदल** : शहरीकरणामुळे एकल कुटुंब पद्धती वाढते, ज्यामुळे कुटुंब संरचनेमध्ये बदल होतो. शहरीकरणामुळे लोकसंख्या वाढते आणि त्यामुळे सामाजिक संस्थांचे कार्य आणि सेवा वाढवणे आवश्यक होते.
3. **शिक्षण आणि रोजगारात बदल**: शहरीकरणामुळे शिक्षण आणि रोजगाराच्या संधी वाढतात, ज्यामुळे लोकांचे जीवनमान सुधारते. शहरीकरणामुळे आवश्यकतेनुसार नवीन सामाजिक संस्थांची स्थापना होते ज्यात शिक्षण, आरोग्य, आणि सुरक्षा यासारख्या क्षेत्रांचा समावेश असतो.
4. **सांस्कृतिक बदल** : शहरीकरणामुळे सांस्कृतिक बदल होतात, जसे की पारंपरिक पध्दती रितीरिवाजावर दुसऱ्या सांस्कृतीचा प्रभाव पडणे.
5. **वाढती गर्दी आणि प्रदूषण** : शहरीकरणामुळे गर्दी आणि प्रदूषण वाढते, ज्यामुळे लोकांचे आरोग्य आणि जीवनमान प्रभावित होते.
6. **सामाजिक समस्या वाढणे** : शहरीकरणामुळे सामाजिक समस्या जसे की बेरोजगारी, गरिबी, आणि अपराध वाढतात. शहरीकरणामुळे आर्थिक क्रियाकलाप वाढतात, ज्यामुळे सामाजिक संस्थांचा विकास होतो आणि नवीन समस्यांचा सामना करावा लागतो.
7. **सामाजिक एकता आणि सहकार्यात बदल** : शहरीकरणामुळे सामाजिक एकता आणि सहकार्यात बदल होतात, जसे की लोकांमध्ये एकमेकांविषयी कमी ओळख आणि सहकार्य. शहरी भागात विविधता असलेले लोक एकत्र येत असल्यामुळे

सामाजिक संस्थांना त्या विविधतेचे प्रतिनिधित्व करण्याची गरज भासते.

औद्योगिकीकरणाचा प्रभाव :

औद्योगिकीकरण म्हणजे कृषी आधारित अर्थव्यवस्थेतून औद्योगिक अर्थव्यवस्थेत प्रवेश. याच्या काही मुख्य प्रभाव खालीलप्रमाणे आहेत :

1. **नवीन रोजगार संधी** : औद्योगिकीकरणामुळे अनेक नवीन उद्योगांची स्थापना होते, रोजगाराच्या संधी वाढवतात. उत्पादन वाढते, ज्यामुळे सामाजिक संस्थांचे कार्य अधिक आवश्यक होते.
2. **सामाजिक संरचना बदल** : पारंपरिक व्यवसायांपासून औद्योगिक व्यवसायांमध्ये संक्रमणामुळे सामाजिक संरचना आणि वर्ग विभाजनात बदल होतो. पारंपरिक कुटुंब संरचना आणि मूल्ययांमध्ये बदल होत असल्याने संस्थांना यानुसार कार्य करावे लागते.
3. **श्रमिक सशक्तीकरण** : औद्योगिकीकरणामुळे कामगारांचे संघटना निर्माण होतात, ज्यामुळे त्यांचे अधिकार वाढतात.
4. **महिला सशक्तीकरण** : औद्योगिकीकरणामुळे महिलांना कामाच्या संधी उपलब्ध होतात, ज्यामुळे त्यांच्या अधिकारांमध्ये वाढ होते.

जागतिकीकरणाचे परिणाम

जागतिकीकरणामुळे विविध आंतरराष्ट्रीय घटकांचा प्रभाव वाढतो आणि खालील परिणाम साधतो: जागतिकीकरणामुळे सामाजिक सामाजिक संस्थेमध्ये अनेक परिवर्तने होतात. यासाठी काही प्रमुख घटक जबाबदार असतात:

1. **आर्थिक घटक**:- जागतिकीकरणामुळे आंतरराष्ट्रीय व्यापार आणि गुंतवणूक वाढते, ज्यामुळे राष्ट्रीय अर्थव्यवस्थेला प्रभावित करते आणि सामाजिक संरचनेत बदल होतात. जागतिक व्यापार आणि गुंतवणूक वाढल्यामुळे स्थानिक संस्थांना आंतरराष्ट्रीय स्तरावर स्पर्धेचे थेट परिणाम भोगावे लागतात. जागतिक बाजारपेठेत स्पर्धा वाढल्यामुळे स्थानिक संस्थांना त्यांची पद्धत सुधारावी लागते.
2. **तंत्रज्ञानाचा प्रगती**: जागतिकीकरणामुळे तंत्रज्ञानाचा प्रगती वेगाने होतो, ज्यामुळे संप्रेषण, माहिती आणि संप्रेषणाच्या साधनांमध्ये बदल होतात. त्यामुळे नव्या तंत्रज्ञानाचा वापर करणे आणि ज्ञान मिळवणे सुलभ होते, ज्यामुळे सामाजिक संस्थां विविध ज्ञान,

तंत्रज्ञान आणि सर्वोत्तम पद्धतींचा आदानप्रदान सुलभ होतो.

3. **सांस्कृतिक आदान-प्रदान:-** जागतिकीकरणामुळे विविध संस्कृतींमध्ये आदान-प्रदान वाढते, ज्यामुळे सामाजिक मूल्यांमध्ये बदल होतात आणि नवीन सांस्कृतिक प्रवृत्ती उद्भवतात. विविध संस्कृती, मूल्ये आणि मान्यता एकत्र येतात. यामुळे सामाजिक संस्थांच्या कार्यपद्धतींमध्ये संवाद वाढत आहे. यामुळे स्थानिक संस्कृतींवर परिणाम होतो.
4. **ज्ञान आणि तंत्रज्ञानाचा आदानप्रदान :-** जागतिकीकरणामुळे नव्या तंत्रज्ञानाचा वापर करणे आणि ज्ञान मिळवणे सुलभ होते, ज्यामुळे सामाजिक संस्थां विविध ज्ञान, तंत्रज्ञान आणि सर्वोत्तम पद्धतींचा आदानप्रदान सुलभ होतो.
5. **राजकीय घटक:-** जागतिकीकरणामुळे राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय राजकीय संरचनांमध्ये बदल होतात, ज्यामुळे सामाजिक धोरणांमध्ये बदल होतात.
6. **पर्यावरणीय घटक :-** जागतिकीकरणामुळे पर्यावरणावरील दबाव वाढतो, ज्यामुळे सामाजिक संरचनेत पर्यावरणीय प्रश्नांचे महत्त्व वाढते.

माहिती तंत्रज्ञानाची महत्त्व :

माहिती तंत्रज्ञानाचा विकास आणि त्याचा वापर सामाजिक संस्थांसाठी एक नवीन आयाम खुला करतो:

1. **सोशल संसाधनांचा वापर :** माहिती तंत्रज्ञानामुळे सामाजिक संस्थांना डेटा संकलन, व्यवस्थापन आणि वितरणामध्ये मदत होते.
2. **मिडिया प्रभाव :** सामाजिक संस्थांची कार्यपद्धती आणि जनसंवाद माहिती तंत्रज्ञानामुळे जलद आणि प्रभावीपणे होते. सामाजिक संस्थांना जनसंपर्क आणि जनजागृती साधण्यासाठी सोशल मिडियाचा उपयोग करण्याची संधी मिळते.
3. **यथार्थता आणि जागरूकता :** तंत्रज्ञानामुळे लोकांची जागरूकता वाढते आणि सामाजिक संस्थांना अधिक पारदर्शकता आणि यथार्थता मिळवता येते.
4. **डेटा संचयन आणि विश्लेषण :** सामाजिक संस्थांना माहिती तंत्रज्ञानाच्या माध्यमातून कार्यकार्यप्रणाली,

क्लायंट संबंध आणि कार्यकुशलता याबाबत डेटा संकलित करून रिव्हिव करण्याची संधी मिळते.

5. **सामाजिक कार्यामध्ये सुधारणा :** माहिती तंत्रज्ञानामुळे कार्यप्रणाली व संसाधनांचे व्यवस्थापन सर्वोत्तम पद्धतीत केले जाते.

निष्कर्ष

या सर्व घटकांच्या परस्परसंवादांमुळे सामाजिक संस्थांचे स्वरूप, कार्यपद्धती आणि उद्दिष्टे हे सतत बदलत आहेत. या परिवर्तनामुळे संस्थांना नवीन आव्हानांचे तोंड द्यावे लागते आणि त्यांना त्यानुसार त्यांच्या धोरणांमध्ये बदल करावा लागतो. शहरीकरण, औद्योगिकीकरण, जागतिकीकरण आणि माहिती तंत्रज्ञान या सर्व घटकांच्या प्रभावामुळे सामाजिक संस्थांचा विकास आणि परिवर्तन झाले आहे. या घटकांनी संस्थांच्या कार्यपद्धती, उद्दिष्टे आणि भूमिका यामध्ये मोठा बदल घडवून आणला आहे. आता सामाजिक संस्थांना या बदलत्या परिस्थितींसाठी अनुकूल करणे आवश्यक आहे, जेणेकरून ते समाजातील विविध आव्हानांना सामोरे जाऊ शकतील. या सर्व प्रक्रियेत सहकार्य आणि संवाद हे अत्यंत महत्त्वाचे आहेत, ज्यामुळे समृद्ध समाजाची निर्मिती केली जाऊ शकते.

घोषवारा :

शहरीकरण, औद्योगिकीकरण, जागतिकीकरण आणि माहिती तंत्रज्ञानावर लक्ष केंद्रित करून सामाजिक संस्थांच्या परिवर्तनासाठी जबाबदार असलेल्या विविध घटकांवर पेपर चर्चा करतो. हे घटक सामाजिक नियमनातेसंबंध आणि संरचना बदलण्यात महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावतात.

संदर्भ :-

- ✦ नलिनी पंडित , जागतिकीकरण आणि भारत ,2004, लोकवाडमय गृह, मुंबई.
- ✦ मधुसूदन साठे, जागतिक अर्थव्यवस्था, मेहता पब्लिशिंग हाऊस, पुणे.
- ✦ सी. पं. खेर, जागतिकीकरण : समस्या, आशय आणि अनुभव, दिलीपराज प्रकाशन, पुणे.
- ✦ डॉ. अवधनारायण वर्मा, औद्योगिकीकरण और सामाजिक परिवर्तन, 2020, कला प्रकाशन, वाराणसी.